

een van de grootste daarbij gelegen *Kommandos*: de z.g. *Klinkerwerke* (een fabriek waar men eerst bakstenen had vervaardigd en vervolgens granaten), door bommenwerpers aangevallen. Omstreeks zeshonderd gevangenen kwamen hierdoor om het leven.

Nog groter verliezen leden de gevangenen van het *Dora*-complex in de Harz. Daar werd, eveneens begin april, een kazerne in Nordhausen gebombardeerd die als (primitief en onbeschrijfelijk smerig) noodziekenhuis fungeerde. Van de negentienhonderd gevangenen die ten tijde van dat bombardement in de kazerne lagen, kwamen er vijftienhonderd om het leven.

Er zijn, zo veronderstellen wij (nadere gegevens ontbreken), veel méér bombardementen geweest waarbij concentratiekamp-gevangenen gedood werden of zwaargewond raakten; men moet in het oog houden dat de honderden *Aussenkommandos* veelal gelegen waren in industriewijken welke in de laatste fase van de Tweede Wereldoorlog herhaaldelijk door de Geallieerde luchtmachten werden bestookt.

★

Op al die bombardementen werd door de gevangenen met gemengde gevoelens gereageerd: met een wilde vreugde dat Duitsland er van langs kreeg, en met angst dat men als slachtoffer het einde van de oorlog, de dag der bevrijding, niet zou beleven. Naar die dag werd uitgezien met een verlangen, zo ondragelijk sterk dat veel gevangenen het maar liever diep in hun geest verborgen. Het spreekt intussen vanzelf dat het telkenmale naar boven kwam wanneer de mare doordrong van grote gebeurtenissen die de belofte van een snel naderend einde van de oorlog leken in te houden. Toen de gevangenen in de loop van juni '44 vernamen dat de Geallieerden in Normandië waren geland, waren velen er van overtuigd dat Duitsland de strijd nog maar luttele weken zou kunnen volhouden, hoogstens tot in augustus. In september vernam men dat na Frankrijk nu ook België was bevrijd – zou dan nu Duitslands ineenstorting komen? Neen, de vijand kon zich handhaven. Erger nog: midden december bleek hij de kracht te hebben tot een gevaarlijk offensief in het westen, het Ardennen-offensief.

'Daar staat', zo noteerde Bakels op de 20ste in Vaihingen,